

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü

COĞRAFYA DERGİSİ

Sayı 21, Sayfa 1-17, İstanbul, 2010

Basılı Nüsha ISSN No: 1302-7212

Elektronik Nüsha ISSN No: 1305-2128

SIYASİ COĞRAFYA IŞIĞINDA BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN 1989 YILINDAKİ ZORUNLU GÖÇÜ

In Light Of Political Geography, 1989 Forced Migration Of Bulgarian Turks

Emin ATASOY

Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü

eatasoy@uludag.edu.tr

Alındığı tarih: 15.04.2011; Kabul tarihi: 31.09.2011

Özet

Bu çalışmada 1989 yılında Bulgaristan Türklerinin Bulgaristan'dan Türkiye'ye yaptıkları zorunlu kitlesel göçünün nedenleri, gelişimi, kapsamı, etkileri ve sonuçları tartışılmıştır. Bulgar bilim kaynaklarına sıklıkla başvurulduğu bu çalışmada Avrupa kıtasının son çeyrek yüzyılda yaşadığı en büyük etnik göç dalgasının politik, demografik ve sosyo-kültürel boyutları irdelenmiştir. Bu çok boyutlu zorunlu göçün insani ve etik boyutlarını tartışmak, hem Bulgaristan hem Türkiye açısından siyasi coğrafya ışığında etkilerini ve yansımalarını ortaya koymak bu makalenin yazılma nedenlerinin başında gelir. Göçler coğrafyası ve siyasi coğrafya açısından önem taşıyan bu çalışmadan, coğrafyacıların yanı sıra tarihçilerin, demografların, siyaset bilimcilerin, sosyologların ve diğer bilim uzmanlarının da faydalanacağı ümit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan Türkleri, Zorunlu Göç, Türk Azınlığı, Bulgaristan

Abstract

This study is about the reasons, evolution, impact and outcomes of 1989 forced migration of Bulgarian Turks from Bulgaria to Turkey. By frequently referring to the Bulgarian academic sources, this study analyzes this forced migration which is the biggest ethnic wave of migration that took place in the last quarter of European history, from political, demographic and socio-cultural perspectives. Discussing the humanitarian and moral aspects of this migration and presenting the impact of the migration for Turkey and Bulgaria from the perspective of political geography are among the reasons why this study has been conducted. We hope that this study with its focus on geography of migrations and political geography, will be useful not only geographers but also for political scientists, sociologists, demographers and other related field experts.

Keywords: *Bulgarian Turks, Forced Migration, Turkish Minority, Bulgaria*

1. BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN 1989 YILINDAKİ ZORUNLU GÖÇÜNÜ TETİKLEYEN VE YÖNLENDİREN ANA ETKENLER

1944-1989 döneminde Bulgaristan hükümetlerinin “iç tehdit” olarak algıladıkları Türk azınlığına yönelik temel iki yaklaşım geliştirdikleri anlaşılmaktadır: biri Türkiye’ye yönelik göçlerin tetiklenmesi ve Türk nüfus varlığının azaltılması, diğeri ise göçe katılmayanların asimile edilmesidir. Bulgar hükümetleri tüm sosyalist dönem boyunca toplam ülke nüfusu içinde 1 milyonluk Türk azınlık eşliğinin geçilmemesi için belli aralıklarla Türk ailelerini Türkiye’ye göç etmeleri için farklı yöntemlerle teşvik etmişlerdir. 1989 yılındaki zorunlu göçün gerçekleşmesinde de aynı yaklaşımın egemen olduğu anlaşılmaktadır. Bulgar yöneticilere göre, Türkiye’ye göç eden binlerce Türk, bir yandan Bulgaristan içindeki demografik baskının hafifletilmesine yol açacaktı, diğeryandan da Türk azınlığının kültürel özerklik veya Otonom Türk Cumhuriyet isteklerinin önü kesilecekti. Böylece Bulgaristan devletini sözde tehdit eden önemli bir jeopolitik sorun kendiliğinden çözülmüş olacaktı.¹ Türkiye’ye göç etmeyen Türklerin ise Bulgar kimliğini kabul ederek kolaylıkla asimile edilebileceklerinin hesapları yapılmaktaydı. Böylece bir yandan ülke içindeki Türklerin sayısı ve siyasal gücü azalmış olacak, diğeryandan da göç edenlerin mal, toprak ve evleri devlete kalacaktı.

Aslında 1984-1985 döneminde cereyan eden isim değıştirme olaylarının küresel boyutlarda yarattığı olumsuz Bulgaristan imajı, yürütölen asimilasyoncu etnik politikalarından dolayı Batı ölkeleri ile İslam ölkelerinin Bulgaristan hükümetine yönelttikleri sert eleştiriler, Türkiye Cumhuriyeti yetkililerinin Türk azınlığına sahip çıkması, ayrıca Mayıs ayında Bulgaristan Türklerinin organize ettikleri protesto yürüyüşleri gibi etkenler Bulgaristan hükümetinin Türklerin anavatana göç etmelerine izin vermesine yol açmıştır. Bu

¹ Aslında Bulgaristan Türkleri, tarihin hiçbir döneminde Bulgaristan’ın parçalanması veya bölünmesi için planlı ve örgütlü bir girişimde bulunmamışlardır. Bulgar hükümetlerinin öne sürdüğü “Kıbrıs Sendromu” ve “Korkunç Türkler Geliyor” haykırışı bir siyasal korkutma malzemesinden, Türkleri karalayan abartılı bir psikolojik yönlendirmeden başka bir şey değildir. Balkan azınlıkları arasında yaşadıkları topraklara ve vatanını Bulgaristan Türkleri kadar seven ve sahiplenen, Bulgaristan Türkleri kadar uysal başka bir azınlık örneğinin çok nadir göröldüğünün altı çizilmelidir. Özetle, Bulgaristan Türklerinin ne Türklük aidiyeti, ne de yaşadıkları ölkeye olan vatan aidiyeti sorgulanamaz. Kalabalık Türk topluluğu içindeki bireysel çıkışlar ve yanlışlar, asla tüm Türk azınlığına mal edilemez.

anlamda, Politbüro ve hükümetin yüz binlerce Türkün Türkiye'ye göç etmelerine onay vermesi, soya dönüş politikasının iflasi ve isim değiştirme kampanyasının başarısızlığının göstergesiydi. Bir başka anlatımla Todor Jivkov'un istediği "birleşik homojen sosyalist ulusun" yaratılmadığının, ülkede özlenen etnik barışın sağlanamadığının ve Türk azınlığına yönelik asimilasyon girişimlerinin başarısız olduğunun kanıtıdır.²

Bulgaristan Türklerinin anavatan Türkiye'ye yönelik kitlesel göç hareketi ile ilgili hem Bulgaristan hükümeti hem de BKP³ yönetimi ve Politbüro derin bir ikilem içindeydi. Bir yandan Türklerin göç etmesi isteniliyor, diğer yandan da kaybedilen beşeri güç, istihdam ve iş gücü sorunları, yetmiş ve iyi eğitilmiş kalifiye uzmanların kaybı yöneticileri derin derin düşündürüyordu. Yani Türk kökenli binlerce doktor, hemşire, öğretmen, mühendis, çiftçi, işçi ve memurun Türkiye'ye göç etmesi derin ekonomik, demografik ve sosyal sorunlar oluşturuyordu. Bulgaristan'da bitkisel üretim, hayvancılık, ormancılık, meyvecilik, sebzeçilik, tütüncülük, madencilik, ulaşım ve inşaat gibi sektörlerde çalışanların büyük bir bölümü Türk kökenli olduğundan, iktisadi sorunlar daha da artmaktaydı. Hassas ulusal iktisat çıkarları ile jeopolitik ve etik değerlerin gösterdikleri ağırlığın boyutları ve yansıttıkları politik önem farklıydı. Fakat sözde tehdit altındaki ulusal güvenlik ve bölünme korkusu, ekonomik ve sosyal kayıpları dahi göze alarak, 1989 göçünün gerçekleşmesi için BKP yönetimini harekete geçirmiştir.

Etnik karakterli 1989 göçünü tetikleyen önemli etkenlerden biri de Bulgaristan'da yaşayan binlerce Türk ailenin Türkiye'de akrabalarının, komşularının ve arkadaşlarının bulunması gerçeğidir. Bir yüzyıldan uzun bir süre içinde Rumeli ile Anadolu arasındaki göç dalgaları bir kabarmış bir çekilmiştir. Bulgaristan ile Türkiye arasındaki bu göç dalgaları, Bulgaristan'da yaşayan binlerce soydaşın Türkiye'de yakın veya uzak akrabaları olmalarına neden olmuştur. Böylece Rumeli ve Anadolu akrabaları arasında mektuplarla, telefon görüşmeleriyle, karşılıklı ziyaretler ile sosyal, psikolojik ve kültürel etkileşim canlı tutulmuştur. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu etkileşim 1989 yılında doruk noktasına ulaşarak, binlerce soydaş ailenin Türkiye'deki akrabalarının yanına göç edip sığınmalarına neden olmuştur. Yapılan bir sosyolojik araştırmada 1989 yılında Türkiye'ye göç eden Bulgaristan Türklerinin %25,1'i Türkiye'de akrabaları olduğundan dolayı göç ettiklerini beyan etmişlerdir (Zagorov, 1993: 108-109).

1980'li yılların sonunda Bulgaristan'da ilk kez çeşitli dernek ve vakıflar ile farklı karakterdeki sivil toplum örgütleri kurulmaya, aktif siyasette boy göstermeye başlamışlardır. Gorbaçov'un giriştiği açılım ve değişim politikalarının etkisi gecikmeli olarak ancak 1988 yılında SSCB'nin uydu devleti olan Bulgaristan'da yankı bulmuştur. 1980'li yılların sonunda Bulgaristan'da kurulan ve yeşeren sivil toplum örgütlerinin en önemli işlevi çürüten ve hantallaşan bir sistemi korkusuzca eleştirmeleri, Jivkov'un yönetim yanlışlarını ve siyasal hatalarını açıkça ve cesurca söylemeleri ve sosyalizmi bir sistem olarak sorgulamalarıdır. Çevre hakları, insan hakları ve azınlık hakları bu sivil toplum kuruluşlarının öncelikli konuları

² 1984-1985 döneminde Bulgaristan'daki tüm Türklerin isimleri zorla Bulgar-Slav isimlerle değiştirilmiş ve bu Müslüman topluluk Bulgarlaştırılmak istenmiştir. "Vazroditelen protses" yani "soya dönüş süreci" olarak adlandırılan bu asimilasyon politikası hedefine ulaşamamış ve Mayıs 1989'daki Türk protesto yürüşleri sonrasında binlerce Türk Bulgaristan'ı terk ederek Türkiye'ye sığınmıştır.

³ Sosyalist Bulgaristan devletini ve Bulgaristan ulusunu yaklaşık yarım asır yöneten Bulgaristan Komünist Partisi'nin kısaltılması BKP olarak yazılır.

arasında olup, Türk azınlığının haklarını savunmaları ve sürgüne gönderilen Türk aydınlarının yürüttükleri mücadeleyi desteklemeleri de dikkat çekmektedir. Örneğin 9 Mayıs 1989 tarihinde 131 aydın ve sanatçı tarafından imzalanan bir deklarasyonla “Bulgaristan’da Çoksesliliği ve Değişimi Destekleyenler Klubü” tarafından Meclise 17 maddelik bir öneri paketi getirilmiştir. Önerilen bu paketin 15. Maddesinde ülkede yaşayan Müslüman azınlıkların hakları ve hürriyetlerinin korunmasından bahsedilmesi dikkat çekicidir (Kalinova ve Baeva, 2006: 239-243). Bir başka anlatımla 1980’li yıllarda ülkede kurulan sivil toplum örgütleri hem Bulgaristan Türklerinin savunucuları rolünü üstlenmişler, hem de sosyalizmin çökmesinde ve Jivkov iktidarının devrilmesinde öncülük etmişlerdir.

20 Mayıs 1989’da Bulgaristan’ın Deliorman⁴ bölgesinde başlayan ve bir çok yöreyi kapsayan Türk protesto yürüşlerinin de uluslararası göçü tetikleyen önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Etnik ve kültürel baskılara son verilmesini, azınlık hakları ile Türk adlarının geri verilmesini isteyen soydaşlarımız açlık grevlerine, mitinglere ve yürüyüşlere başvurarak Bulgar yöneticilerini tedirgin etmişlerdir. Yüzlerce köy ve kasabada Türkler ile güvenlik güçleri arasında çatışmalar çıkmış, öldürme ve yaralamalar meydana gelmiştir. Türklerin onurlu direnişi, etnik sorunların çözümünde Bulgar yöneticilerini farklı yollar aramaya teşvik etmiştir. Bulgar yetkililer Türkleri zorla Bulgarlaştıramayacaklarını geç de olsa idrak etmişlerdir. Artık Türklerle “bizden olmayan ötekiler”, “kurtulmamız gereken bir kitle” gözü ile bakılmaya başlanmıştır. Tüm bunların sonucunda Politbüro ve BKP yetkilileri Türk ailelerinin Türkiye’ye göç etmelerinin Bulgaristan’ın güvenliği ve geleceği açısından faydalı olacağı görüşünü benimsemiştir.

Haziran ayındaki kitlesel Türk göçü başlamadan önce daha Mayıs ayında bazı Türk milliyetçilerinin “siyasal sürgün göçleri” başlamıştır. Asimilasyon politikalarına direnen kişiler “istenmeyen Türkler” ilan edilerek önce Avrupa ülkelerine, daha sonra da doğrudan Türkiye’ye sürülmüşlerdir. Bu sözde tehlikeli ve bölücü kişilerin bir bölümü ulusal istihbaratın ve içişlerinin yapmış oldukları işbirliği ile Mayıs ayından itibaren Avusturya, Yugoslavya, İsveç gibi ülkelere göçe zorlanmışlar. Deliorman ve Dobruca bölgesinde yaşayan Türklerin bazıları önce Romanya’ya sürgün edilmiş, oradan da Avusturya’ya geçmeleri sağlanmıştır. Fakat sürgün edilen Türklerin büyük bir bölümü farklı yollardan da olsa Türkiye’ye ulaşmayı başarmışlar ve böylece Türkiye’deki sade vatandaşlar komşu Bulgaristan’da olan bitenleri ilk ağızdan öğrenmişlerdir. Yalimov’a göre Mayıs-Haziran döneminde Bulgaristan’dan sürgün edilen Türk milliyetçilerinin toplam sayısı 2000 civarında olup, bu kişilerin tümü parasız ve eşyasız sınır dışı edilmiştir (Yalimov, 2002: 462-463). Mayıs sürgünleri, küçük çaplı nüfus hareketleri olup arkadan gelen kitlesel büyük Türk göçünün habercisiydi. Bulgar yöneticileri milliyetçi Türklerin Türkiye’ye sürgün edilmesi ile milliyetçi ve özgürlükçü akımların sona ermeyeceğini kavrayamamışlardı.⁵

⁴ Bulgaristan’ın kuzeydoğusunda yer alan ve Bulgarca “Ludogorie” olarak adlandırılan bölgenin Türkçesi Deliorman’dır.

⁵ Mayıs olayları ve Mayıs sürgünleri ile ilgili daha detaylı bilgi almak için bakınız:

- Gruev, M. ve Kalyonski, A. (2008) *Vazroditelniyat Protsets. Müsülmanskite Obştnosti i Komunistiçeskiyat Rejim: Politiki, Reaktsii i Posleditsi*, Sofya: İnstitut za İzsledvane na Blizkoto Minalo, İzdatelstvo “SİELA”, s. 176-193
- Poulton, H. (1993) *Balkanlar. Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, s. 169-195

Bulgaristan Türklerinin 1989'da Türkiye'ye yaptıkları zorunlu göçün başlıca nedenleri şu başlıklar altında toplanabilir:

- Etnopolitik, etnokültürel ve etnopsikolojik baskılardan usanmış olan Türk azınlığın kendini güvende hissetmeyip, Bulgaristan'ı “güvenilir vatan” olarak benimseyememesi ve bunun sonucunda geleceğini Türkiye’de sürdürmek istemesi;
- Bulgarlaşmayı ve yeni Bulgar isimlerini kabullenmeyen Türklerin, isim değiştirme ve soya dönüş kampanyasına şiddetle karşı çıkması;⁶
- Bazı yörelerde Türklerin fabrika üretim faaliyetlerini ve tarım işlerini boykot edi iş yavaşlatmalarının, bazı ekonomik yaptırımlarda ve etnopolitik isteklerde bulunmalarının, Bulgar yöneticilerini rahatsız etmesi ve iki topluluk arasındaki ilişkilerin daha da gerginleşmesine yol açması;
- Müslüman azınlığın önderliğinde Bulgaristan içinde şiddetlenen ve sıklaşan özgürlük yürüyüşleri ve Türk siyasal direnç dalgalarının hızla yayılması sonucu oluşan etnik savaş tehlikesi psikozunun BKP'yi ve hükümeti tedirgin etmesi;
- Yurt dışı pasaportlarının belirlenen 1 Eylül tarihinden önce Müslüman azınlıklara verilmesi, “biz istenmeyen ötekileriz” ve “bizi kovmak istiyorlar, bu nedenle bu ülkede yerimiz yoktur” düşüncelerinin Türkler arasında yaygınlaşmasına neden olması;⁷
- Türk azınlık hakları ile ilgili olarak Bulgaristan hükümeti üzerindeki uluslararası siyasal baskıların artması, özellikle ABD, Batı Avrupa ülkeleri ve İslam ülkelerinin bu konudaki siyasal tepkileri ve uluslararası girişimleri başlatmış olması;
- Türk azınlık hakları ile ilgili Türkiye Cumhuriyetinin Bulgaristan Hükümeti üzerindeki politik girişimleri başlatması ve uluslararası insan hakları örgütlerinin tepki göstermesi;
- Bulgaristan hükümetinin hem hızlı doğal nüfus artışının oluşturduğu Türk demografik baskısını hafifletmek, hem de tehdit olarak görülen kalabalık bir azınlıktan kurtulmayı istemesi;
- Türk azınlığın Bulgaristan'ı bölerek sözde kendi otonom bölgesini (bazıları buna Türk Özerk Cumhuriyeti demişler) kurma isteklerinin önüne geçilmesi;
- Dünya genelinde demokrasi, insan hakları ve etnik özgürlük yanlısı derneklerin ve kuruluşların faaliyetlerinin 1985 sonrasında yoğunlaşması. Özellikle 1980'li yılların sonunda Bulgaristan'da kurulan sivil toplum kuruluşların azınlık sorunlarını gündeme getirmeleri ve Türk azınlığın hak arayışını desteklemeleri;
- Mihail Gorbaçov'un başlattığı “glasnost” ve “perestroyka” politikalarının diğer sosyalist ülkelerce takdir edildiği gibi Bulgaristan'da da yankı ve destek bulması; önce Polonya daha sonra ise Macaristan'da değişim rüzgarlarının esmeye başlamasıyla küresel sosyalist sistemin sorgulanmaya ve dağılmaya başlaması;

• Yalimov, İ. (2002) *İstoriya na Turuskata Obşnost v Balgariya*, Sofya: İzdatelstvo “İlinda-Evtimov” EOOD, s. 429-463

⁶ Bu görüşü destekleyen Bulgaristan Arşiv Belgeleri de vardır. Bu konuda bakınız: Baeva, İ. ve Kalinova, E. (2009) *Vazroditehniyat Protsets, Balgarskata Darjava i Balgarskite Turtsi, Tom 1*, Darjavna Agentsiya Arhivi, Sofya: Peçat “Multiprint OOD”, s. 572

⁷ Bu görüşü destekleyen Bulgaristan Arşiv Belgeleri de vardır. Bu konuda bakınız: Baeva, İ. ve Kalinova, E. (2009) *Vazroditehniyat Protsets, Balgarskata Darjava i Balgarskite Turtsi, Tom 1*, Darjavna Agentsiya Arhivi, Sofya: Peçat “Multiprint OOD”, s. 572

SİYASİ COĞRAFYA İŞİĞİNDE BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN 1989 YILINDAKİ ZORUNLU GÖÇÜ

- 1980 sonrasında Bulgaristan'da faaliyet gösteren “Ekoglasnost”, “Komitet 273”, “Podkrepa” gibi sivil toplum örgütlerinin sosyalist düzene karşı giderek seslerini yükselterek azınlık haklarını savunmaları ve böylece Türk topluluğunu da etkilemeleri;
- Bazı Bulgar şair, sanatçı, siyasetçi, yazar ve bilim uzmanının Türk azınlığının etnik haklarını desteklemeleri;
- Bulgaristan Türk Milli Kurtuluş Hareketi (BTMKH), Bulgaristan Bağımsız İnsan Hakları Derneği (BBİHD), İnsan Haklarının Savunulması Demokratik Birliği Derneği (İHSDB) ve 1989 Viyana Destek Derneği (VDD89) gibi Türk derneklerinin ve siyasi toplum kuruluşlarının yoğun protestolara ve etnik hak arama faaliyetlere başlamaları;
- Bulgaristan'da yaşayan binlerce Türk ailesinin Türkiye Cumhuriyetinde akrabalarının olması;
- Mayıs 1989'da Deliorman ve Dobruca yörelerinde Türklerin sıklaşan protesto yürüyüşleri hem Bulgar yetkilileri ve parti yöneticilerini rahatsız etmiş, hem de sıradan etnik Bulgarları korkutmuş olması; Mayıs protesto yürüyüşleri esnasında Bulgar güvenlik güçlerinin ateş açmaları sonucunda bazı masum Türklerin öldürülmesi ve bu olayların Türkiye'de ve dış ülkelerde yankılanması, göç kapılarının açılmasında çok büyük etkileri olmuştur.

Bazı yazarlar ve bilim uzmanları 1989 göçünün isim değiştirme olayları ile ilişkisi bulunmadığını iddia etseler de, bu iki olay arasında kuşkusuz güçlü bir bağ vardır. Her şeyden önce isim değiştirme olayları sonucunda Türk topluluğunun tüm azınlık hakları ellerinden alınmıştır. Bu nedenle ya Bulgaristan bu hakları geri vermek zorunda kalacaktı ya da sınırları açarak bu azınlığın istediği ülkeye göç etmesine izin verecekti. Bulgaristan hükümetinin önünde, üçüncü bir seçenek yoktu.

2. BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN 1989 GÖÇÜNÜN BOYUTLARI, ÖZELLİKLERİ VE GELİŞİMİ

Daha 8 Mayıs 1988 tarihli Politbüro toplantısında Devlet Başkanı Todor Jivkov, Bulgaristan'dan 100 000 ile 500 000 arasındaki Türkün göç etmesinin ülke geleceği açısından faydalı olacağını belirtmiştir. Soya dönüş sürecindeki tikanıklıklar ve sorunlar sonucunda 1988 yılının sonlarında başka siyasetçiler de benzer görüşler dile getirmeye başlamışlardır. Örneğin Politbüro üyesi Penço Kubadinski “ülkemizde 1,6 milyon Müslüman yaşamaktadır ve bunlar ülke nüfusumuzun %18'ini oluşturmaktadır, bundan dolayı Türklerin bir bölümünün Türkiye'ye göç etmesi bizim açımızdan zarardan çok yarar sağlayacaktır” görüşünü dile getirmiştir. Kubadinski'ye göre sadece Müslümanlar değil Bulgarlar dahi soya dönüş sürecini benimsemediklerine ve onaylamadıklarına göre en az 600 000 Türk'ü ülkeden göndermenin zamanı gelmiştir. Fakat Politbüro'nun diğer üyeleri bu göç önerisini kabul etmediklerinden dolayı, Bulgaristan Türklerinin göçü bir sonraki yıla ertelenmiştir (Yalımov, 2002: 466).

Türklerin 1989 Mayıs yürüyüşlerinden sonra, Bulgaristan hükümeti etnik sorunlar ile baş edemeyeceğini ve Türkleri zaptedemeyeceğini anlayınca, yeni göç formülleri aramaya başlamıştır. Ülkede Türk olduğunu kabul etmeyen Bulgar yöneticiler bu konuda Türkiye ile resmi bir göç anlaşması imzalamazlardı. Bu nedenle kitlesel göç olayının konuşulmadan ve fazla dillendirilmeden, üstü örtülü bir şekilde planlanması ve gerçekleşmesi gerekirdi. Böylece hem göç eden Türkler tazminat ve mal varlığı iddialarında bulunamazlardı, hem de tüm sosyal haklarını Bulgaristan'a “gönüllü olarak” bırakmak zorunda kalırlardı. Bulgaristan Hükümetine göre Bulgaristan Türkleri yasal göçmen olarak değil de turist olarak Türkiye'ye giderlerse, sorun Bulgaristan lehine çözülecekti.

Çok sinsice ve kurnazca, ama aynı zamanda zalimce hazırlanan bu plan pek de gecikmeden 1989'da işleme konuldu. Her şey önceden düşünülmüştü ve planlanmıştı, Bulgaristan'ın prestiji sarsılmadan ve ekonomik kayıplar en aza indirgenerek bu işten sıyrılmanın yolları nihayet bulundu sanılıyordu. Sonuçta 9 Mayıs 1989 tarihinde

Bulgaristan Halk Meclisi kimsenin beklemediği bir sırada yurtdışı pasaportları ile ilgili yeni bir kanun kabul etti.⁸ Kabul edilen bu kanun gereği tüm Bulgar vatandaşlarına yurt dışı seyahat izni veriliyordu. Nihayet gizemli demir perde aralanmaya başlamıştı ve binlerce kişi özgürce diledikleri ülkeye gidebileceklerdi. Aslında kabul edilen yeni kanunun 1 Eylülde yürürlüğe girmesi gerekirken, nedense hükümet yine Bulgaristan Türklerinin “iyiliğini düşünerek” Haziran’dan itibaren Türklerin ülkeyi terk etmelerine izin vermiştir. Çünkü “sorun yaratan ve devleti tehdit eden Türklerden” kurtulmak için Eylül ayı beklenemezdi.

29 Mayıs 1989 tarihinde BKP lideri ve Devlet Başkanı Todor Jivkov Bulgaristan Ulusal Radyo ve Televizyonunda yurtdışı seyahatleri ile ilgili uzun bir konuşma yapmıştı. Etnik Bulgarlar ile etnik Türklerin kardeşçe omuz omuza ortak vatanları sosyalist Bulgaristan’da mutluluk ve huzur içinde yaşamaları gerektiğini anlatan Jivkov, sosyalizm sistemi sayesinde 1944-1989 döneminde “İslamlaştırılmış Bulgarların”⁹ ne kadar büyük sosyo-kültürel ve ekonomik aşamalar kaydettiklerini açıkladıktan sonra asıl sarsıcı haberi aşağıda özetlenen cümlelerle duyurmuştur:¹⁰

- *Her Bulgaristan vatandaşı dilediği zamanda dilediği ülkeye gidebilir. Her vatandaş bu hakkını kendi ihtiyaçları ve görüşleri, kendi bilinç ve istekleri doğrultusunda engellenmeden kullanabilir.*
- *“İslamlaştırılmış Bulgarlar” hiçbir yerden gelmedi. Bulgaristan onların asli vatanıdır. Onlar Bulgaristan’da yaşadılar, burada yaşamayı sürdürmektedirler ve gelecekte de bu vatan topraklarında yaşamlarını sürdürecektir.*
- *Bulgaristan Devlet Başkanı olarak Türkiye’deki yöneticilere sesleniyorum: Bütün Bulgaristan Müslümanlarına sınırlarınızı açınız ve onları geçici veya kalıcı olarak ülkenize kabul ediniz. Oyun zamanı bitmiştir. Bulgaristan’ın yaptığı gibi Türkiye’de uluslararası anlaşmalar gereği ülkesine gelmek isteyenlere sınırlarını açmalıdır.”*

Jivkov’un bu önemli konuşması hemen ertesi gün bütün büyük gazetelerde manşetten yayınlanmış. Bu kısa konuşmanın Bulgaristan tarihini kökten değiştirip, büyük sosyo-ekonomik ve politik çalkantılara yol açacağını o zaman ne Jivkov ne de diğer siyasetçiler öngörememişlerdi.¹¹ Aslında Jivkov’un 29 Mayıs 1989’da yaptığı bu tarihi konuşma şu açılardan büyük önem taşımaktadır:

1. Jivkov bu konuşma ile yasakçı seyahat zihniyetinin bittiğini ve demir perde rejiminin sona erdiğini duyurmakta, daha da önemlisi, Doğu Avrupa ile Batı Avrupa ülkeleri arasında o güne kadar var olan karanlık perdenin kalktığını ve herkesin dilediği ülkeye özgürce gidebileceğini ilan etmektedir.
2. Katı sosyalist kurallar ve kapalı bir toplum içinde, kapitalist ülkelere uzakta yaşayan Bulgar halkı bu kararı o zamana kadar görülmemiş bir hoşgörü ile karşılamıştı. Diledikleri zaman, diledikleri süre ile diledikleri ülkelere

⁸ Daha fazla bilgi almak için bakınız: Maeva, M. M. (2006) *Balgarskite Turtsi Preselnitsi v Republika Balgariya, Kultura i İdentičnost*, Sofya: Mejdunaroden Tsentar za İzsledvane na Maltsinstvata i Kulturnite Vzaimootnoşeniya, IMIR, s. 67

⁹“İslamlaştırılmış Bulgarlar” terimi, Bulgaristan Türklerinin soya dönüş sürecindeki yeni yapay adlarından sadece birisidir.

¹⁰ Bu konuda bakınız “Rabotniçesko Delo” gazetesi, 30 Mayıs 1989

¹¹ Todor Jivkov’un 29 Mayıs 1989 tarihli konuşmasının tam metnini görmek için bakınız: Baeva, İ. ve Kalinova, E. (2009) *Vazroditelnıyat Protse, Balgarskata Darjava i Balgarskite Turtsi, Tom 1*, Darjavna Agentsiya Arhivi, Sofya: Peçat “Multiprint OOD”, s. 517-519

SİYASİ COĞRAFYA IŞIĞINDA BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN 1989 YILINDAKİ ZORUNLU GÖÇÜ

gidebilmeleri onlar için beklenmedik bir özgürleşme adımıydı, dahası farklı kültürleri, farklı milletleri, farklı devletleri tanıma ve irdeleme fırsatıydı. Doğu ile Batı artık bütünleşebilirdi. Sosyalist Bulgaristan vatandaşları kapitalizmin olumlu ve olumsuz yanlarını artık bizzat görebilirdi. Uygur dünyadan onları ayıran demir perde artık kaldırılmıştı.

3. Jivkov'un Müslüman ve Türk azınlıklara Türkiye kapısını açması hem ülkesinde Türk nüfusu olduğunu kanıtlama açısından, hem de soya dönüş sürecinin iflası açısından büyük önem taşımaktadır. Aslında bu tarihi konuşma ile Jivkov, dolaylı olarak da olsa hem Müslüman azınlıkları Bulgarlaştırma girişiminin, hem de isim değiştirme kampanyasının başarısızlıkla sonuçlandığını kabullenmiştir. Böylece demir perdeler arkasında gizli hiçbir şey kalmayacağı, hiçbir milletin özgürlüğünün baskılarla, isim değiştirmelerle ve sahte ideolojilerle yok edilemeyeceği, er ya da geç azınlıkların haklı davalarında başarıya ulaşacakları ortaya çıkmıştır.
4. Son olarak, altı önemle çizilmesi gereken, bir sonuç daha vardır. Bu konuşma ile Jivkov azınlıklar dışında etnik Bulgarlara da seyahat özgürlüğü veriyordu ve bu özgürlüğün Bulgaristan devletine faturası çok ağır olacaktı. Sadece 1989-2000 döneminde 1,5 milyondan fazla insan Bulgaristan'ı kalıcı olarak terk edip başka ülkelere yerleşti.¹² Bir başka deyişle zaten nüfus artışı negatif olan bir ülkede, ulusal nüfus hızla azalırken, böylesine ciddi bir kararın demografik krizi daha da derinleştireceğini ve Bulgaristana hem jeoekonomik hem de jeopolitik kayıplar vereceğini Todor Jivkov, o zamanki Politbüro ve hükümet öngörememişlerdi.

Jivkov ve hükümetinin temel amacı ülkede yaşayan kalabalık Türk nüfusunu sayıca azaltarak çok arzu ettikleri bir "etnik demografik balans" oluşturmaktı.¹³ Etnik Bulgarların hızla azaldığı bir dönemde Bulgaristan nüfusuna her yıl 15 000 yeni Türk bebeğin katılması karamsar bir demografik tablo oluşturuyordu ve bunun düzeltilmesi ancak kapsamlı bir dış göç ile olabilirdi.¹⁴ Bunun olmaması durumunda önümüzdeki dönemlerde artan Türk nüfusu Türkiye Cumhuriyeti açısından "Yeni Kıbrıs" senaryolarına yol açabilirdi. Sonuç olarak bu göç sayesinde hem Türk nüfusu büyük ölçüde nitel ve nicel olarak kan kaybedecekti, hem Türkiye'nin talepleri sona ermiş olacaktı, hem de Bulgaristan devleti Türk azınlığı ile ilgili yaratmış olduğu olumsuz imajından kurtulmuş olacaktı. Jivkov'a göre "bu ağır yükten kurtulmanın zamanı gelmişti", Georgi Yordanov'a göre ise "Bulgaristanın rahatlaması için devletin gövdesinden biraz kan boşaltılması gerekir, bizden olmayan, temiz olmayan kan bir yerlere akıtılmalıydı" (Yalimov, 2002: 408-428).

Doçent Bonço Asenov'a göre 1989 göçü ile Todor Jivkov Bulgaristan'daki Türklerin demografik baskısını büyük ölçüde çözmüştür. Çünkü yaklaşık üç ayda Bulgaristan'ı terk eden etnik Türk sayısı, Bulgaristan Türklerinin 15 yıllık toplam nüfus artışına eşit bir nüfustur. Bir başka anlatımla, yazara göre 1989 göçü ile Jivkov, Bulgaristan'ın 15 yıllık

¹² Etnik Bulgarlar 1989-2000 döneminde en fazla Almanya, Hollanda, Belçika, Büyük Britanya, ABD, Kanada, Yunanistan, İspanya, Fransa gibi ülkelere göç edip yerleşmişlerdir. 1 Ocak 2007 tarihinden sonra bu dış göç dalgası daha da artmıştır. Bu nedenle Bulgaristan'ın AB üyeliği özellikle istihdam ve iş gücü alanında ülkeye çok olumsuz bir demografik faturayı miras olarak bırakmıştır. Bu konuda bakınız: Zlatanova, V. (2005), *Vanshnata Migratsiya v Perioda na Prehod v Balgariya i Sotsialni Posledstviya*, Sofya: Evropeyskoto Badeshte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto, Tsentar za İzsledvane na Naselenieto pri Balgarskata Akademiya na Naukite, s. 277-289

¹³ Bulgaristan'daki etnik ve dinsel nüfus yapısı ile ilgili bakınız:

¹⁴ Bulgaristan'daki demografik kriz ile ilgili bakınız: Atasoy, Emin "Postsosyalist Dönemde Bulgaristan'da Yaşanan Demografik Kriz ve Yansımaları", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 8, Sayı 12, Bursa, (2007)

beşeri ve jeopolitik geleceğini, Türklerden arınmak suretiyle garanti altına almıştır (Asenov, 1996: 154).

7 Haziran 1989 tarihinde partililerle yaptığı toplantıda Todor Jivkov'un şu sözleri gayet net ve açık, bir o kadar da düşündürücüdür:

“Benim sınırların açılması kararını duyurmamdan sonra Mayıs olayları ve siyasal çalkantılar azaldı, ülke daha huzurlu ve sessiz oldu. Bizler büyük bir göç psikozu içindeyiz. Bu göç çılgınlığını, bu anormal psikolojik durumu nasıl değerlendirmemiz gerekir? Ben derim ki, böyle bir psikolojik ortam bizim için olumlu ve yararlıdır. Sır gibi sakladığım bir şeyi sizlerle paylaşmak istiyorum. Ülkemizden 200 000 – 300 000 Türk'ü göndermezsek, 15-20 yıl sonra Bulgaristan bir devlet olarak var olmayacak. Bizi gelecekte Kıbrıs veya benzeri bir durum beklemektedir.”

(Gruev. M. ve Kalyonski, A. 2008: 185)

Bulgarların alay edercesine adlandırdıkları “Golyamata Ekskurziya” yani “Büyük Turistik Seyahat” nihayet Haziran 1989'da başlamıştır. Yüzbinlerce Bulgaristan Türkü ne Tayland, İspanya veya Maldiv adalarına deniz tatiline gitmek istiyordu ne de Avusturya veya İsviçre'de ailece kayak yapmak. Türkiye ile Bulgaristan arasında kapsamlı bir göç antlaşması yapılmadığından dolayı, Bulgaristan Türkleri “yabancı turist” olarak anavatana giriş yapmak zorundaydılar. Fakat Bulgar zulmünden kaçan ve Bulgarlaşmayı kabul etmeyen Türkler, Bodrum ve Marmaris'e tatile gider gibi bir ya da üç aylık turist pasaportları ile Türkiye'ye giriş yapmak zorunda bırakılmışlardı. Bu trajikomik olay sonucunda ne göç eden Türk ailelerinin mal varlığı ve sosyal hakları korunabilmiş, ne de Bulgaristan'da yapılan barbarlıkların ve zulümlerin hesabı Bulgaristan hükümetinden sorularak gerekli tazminatlar alınabilmiştir.

Bir ya da üç aylık turistik vizeler ile Türkiye'ye giriş yapan Bulgaristan Türkleri beraberinde havlu, bornoz, plaj terliği, güneş yağı ve mayo getirmeleri gerekirken, yanlarında yatak, dolap, mobilya, sepetli motor, beyaz eşya getirmişlerdi. Uygar dünyadan da kimse bu turistler mademki tatile gidiyorlar neden tüm ev eşyasını beraberinde taşıyorlar diye sormamıştır. Durum hem hüznün vericiydi, hem de sahipsizlik ve çaresizlik kokuyordu. İsteğe bağlı olmayan bu kitlesel göç, vatan arayışının bir yansımasıydı, korku ve baskıdan kaçışın simgesiydi, Türkiye özleminin kanıtıydı, bireysel ve etnik asimilasyonun reddiydi, Türk etnik bilincinin mal ve mülkten daha önemli olduğunun göstergesiydi.

Bulgaristan Hükümetinin baskıları ile yerlerini yurtlarını apar topar terk etmek zorunda kalan soydaşlarımızın göçü özünde bir “deportation”¹⁵ ve mülteci göçüdür. Zorlama ve baskı ile yapıldığından, plansız ve organize edilmeyişinden, panik içinde ve kitlesel olduğundan, nüfus verici ve nüfus alıcı devletler arasında resmi bir antlaşma olmadığından, 1989 göçü özünde bir mülteci¹⁶ göçüdür. Türkiye'ye gelen soydaş Türkler de

¹⁵ Latince bir terim olan “Deportatio” bugün coğrafyacı, siyaset bilimci, tarihçi ve demografların sıkça kullandıkları bir bilimsel kavrama dönüşmüştür. Bu terimin birinci anlamı “zorla bir yerden kovmak, yani göçe zorlamak”, ikinci anlamı ise “yer değiştirmektir”. Bulgaristan Türklerinin 1989 göçü göz önüne alındığında “deportation” birinci anlamda kullanılmıştır.

¹⁶ Kıtalararası ve ülkeler arası göçlerde önemli bir rol sahibi olan mülteciler, sürgün, sınır dışı etme ve tehcir olaylarında yer almaktadırlar. Mülteci, iltica edip başka bir ülkeye sığınan kişi olarak da adlandırılabilir. “Mülteci göçleri” ile ilgili daha fazla bilgi için bakınız: Atasoy, E. (2010) “Göçler Coğrafyası”, Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, Editör: Prof. Dr. Cemalettin Şahin, Ankara: Gündüz Eğitim Yayıncılık, s. 69-93

SİYASİ COĞRAFYA IŞIĞINDA BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN 1989 YILINDAKİ ZORUNLU GÖÇÜ

bu nedenle mülteci ve sığınmacı statüsünde kabul edilmeliydiler ve bu konuda Birleşmiş Milletlerden maddi yardım ve manevi destek alınmalıydı.

Bulgaristan'dan Türkiye'ye yönelen 1989 soydaş göçü, İkinci Dünya Savaşından sonra iki komşu ülke arasında barış zamanında gerçekleştirilmiş en büyük, en kapsamlı, en dramatik kitlesel göçtür. Bulgaristan Türklerinin 1989 yılında doğdukları yerleri istemeyerek terk etmeleri ve göçe zorlanmaları, sadece Balkan tarihinde değil, Avrupa ve Dünya tarihinde de nadir görülen sıra dışı olaylardan biridir. Oluşumu, nedenleri, gelişimi, kapsamı, uluslararası yansımaları, hem sosyo-ekonomik, hem de siyasi sonuçları itibari ile bu zorunlu göç, çok boyutlu, çok karmaşık, uluslararası bir kitlesel etnik göçtür. Kapsadığı nüfus kitlesiyle, yarattığı ekonomik ve sosyal sorunlarıyla, global ölçekte bıraktığı siyasi etkileri ile Bulgaristan devletine çok büyük maddi ve manevi zararlara mal olan bir göçtür. Krasimir Kanev'e göre soydaşlarımızın 1989'daki kitlesel göçü, Bulgaristan'da çok derin ekonomik ve politik bir kriz yaratmakla kalmamış, bir yandan uluslararası arenada bu ülkenin çok sert eleştirilere uğramasına ve yalnızlaşmasına, diğer yandan da sosyalist rejimin bu ülkede çökmesine neden olmuştur (Kanev, 1998: 95).

2 Haziran 1989 tarihinden itibaren Türkiye Cumhuriyeti Bulgaristan'daki soydaşlarımızı vizesiz kabul etmeye başlamıştır. Demiryolu ve karayolu seçeneği ile her gün 3000 – 4000 soydaşımız Kapıkule ve Dereköy sınır kapılarından Türkiye'ye giriş yapmıştır. Böylece 2 Haziran 1989'dan vize uygulamasına geçildiği 22 Ağustos 1989 tarihine kadar 311 862 Bulgaristan Türkü anavatana giriş yapmıştır. Vize uygulamasının başlatıldığı 22 Ağustos 1989 tarihinden Mayıs 1990'a kadar 34 098 soydaşımız vize alarak Türkiye'ye giriş yapmıştır (Şimşir, 2009: 440-443).

Aslında göç edenlerin sayısı ile ilgili farklı yazarlar farklı bilgiler sunmaktadırlar. Örneğin Kalyonski'ye göre 2 Haziran 1989 - 22 Ağustos 1989 tarihleri arasında Türkiye'ye 360 000 soydaşımız giriş yapmıştır. 18 Türkiye'ye gitmeyi başaramayan daha 400 000 soydaşımız ise uluslararası pasaport alabilmek ve Türkiye'ye gelebilmek için polis merkezleri önünde sıra beklemektedirler. Yine Kalyonski'ye göre göç dalgasının başlamasından 1990 yılının sonuna kadar Türkiye'den Bulgaristan'a geri dönen soydaşlarımızın sayısı ise yaklaşık 150 000'dir. Bir başka anlatımla Türkiye'ye gelen Bulgaristan Türklerinin yaklaşık %40'ı geri dönmüştür (Gruev ve Kalyonski, 2008: 193).

2 Haziran 1989'dan itibaren Bulgaristan Türklerinin anavatana yönelik, hüznü ve özlem dolu kaçıışı başlamıştır. Yoksul ve çaresiz soydaşlarımız, polis merkezlerinde kilometrelerce uzunluktaki kuyruklarda uluslararası pasaport alabilmek için günlerce beklemek zorunda bırakılmışlardır. Evdeki eşyalar çok ucuz fiyatlara yakınlarla, komşulara veya akrabalara satılmıştır. Binlerce ailenin mağazalara hücum etmesi ile televizyon, telefon, radyo, teyp, bavul, ayakkabı, pantolon gibi en temel mallar hızla tükenmiştir. Buzdolabı ve televizyon gibi ürünlerin fiyatı devlet mağazalarında dahi 5-6 kat yükselmiştir. Her şey karaborsaya düşmüş ve kaçakçılara gün doğmuştur. Bazı fırsatçılar aranan malları 20-30 kat daha yüksek fiyata Türklere sunmaya başlamışlardır. Bu ortamda dört inek karşılığında iki bavul, 20 koyun karşılığında bir televizyon alanlar da olmuştur. 19

¹⁷ Bu dönemde soydaşlarımızı Bulgaristan'dan Türkiye'ye taşıyan trenlere Türkiye'deki gazeteler haklı olarak "Utanç Treni" adını vermişlerdir.

¹⁸ Tarihiçi İbrahim Yalimov'a göre 2 Haziran 1989'dan vize uygulamasına geçildiği 22 Ağustos 1989 tarihine kadar Bulgaristan'dan göç eden Türk kitlesi 362 000 olup, bunlardan 10 000'i doktor, öğretmen, mühendis gibi üniversite mezunu, ayrıca 5 400'ü de BKP üyesidir. Bakınız: Yalimov, İ. (2002) *İstoriya na Turskata Obşnost v Balgariya*, Sofya: İzdatelstvo "İlinda-Evtimov" EOOD, s. 473

¹⁹ Bu tespitler ve yorumlar yazarın Bulgaristan yaşantısındaki kendi gözlemlerine dayanmaktadır.

Göç esnasında bazı evlerde yağmalama ve hırsızlıklar başlamıştır. Binlerce Türk evi soyulmuş ve yağmalanmıştır. Milyonlarca dolarlık mal ve mülk kısa bir sürede yok olup gitmiştir. Birçok ailenin büyük emeklerle, büyük zorluklarla elde ettiği 40-50 yıllık birikimi, 4-5 günde kaybolmuştur. Bu nedenle 1989 göçünün en acı sonuçlarından birisi Türk topluluğunun sermaye, konut, toprak ve mal kaybına uğrayarak, fakirleşmesi ve ekonomik olarak zayıflamasıdır.²⁰

1989 yılının yaz aylarında Deliorman, Dobruca, Rodoplar ve Türklerin yaşadığı tüm yörelerde manzara hep aynıdır. Evler terkedilmiş, kasabalar ıssızlaşmış ve köyler boşaltılmıştır. Savaş benzeri bir durum sürmekteydi, panik ve kaos, düzensizlik ve karmaşa had safhadadır. Böyle bir durumu tahmin eden ve erken davranan Bulgar yöneticiler, soydaşlarımızın göçünden dahi nasıl yarar sağlayacaklarını düşünmüşler ve bazı kararlar almışlardır. Örneğin, Bulgaristan Bakanlar Kurulu'nun aldığı 8 Haziran 1989 tarihli kararla, göç eden Türklere yaşadıkları evlerini sadece devlete ve bağlı buldukları belediyeye satabilme imkânı verilmiştir. Bu nedenle binlerce aile belediye yetkililerin biçtiği çok düşük fiyata evlerini Bulgar devletine ucuza satmak zorunda kalmıştır. Bu dönemde 1500'den fazla Türk aile evini devlete satmıştır. Bulgaristan Türklerinin bankadan çektikleri paraları değerlendirmelerini önlemek için, Bulgaristan Bakanlar Kurulunun aldığı 28 Haziran 1989 tarihli 12 No'lu kararı ile otomobil, motosiklet, bisiklet, televizyon, mücevher, altın, döviz vb. değerli malların satışı geçici olarak tüm ülkede durdurulmuştur. Gıda ürünlerinin satışına dahi kısıtlamalar getirilmiştir (Yalımov, 2002: 473).

Türkiye'ye göç eden soydaşlara kişi başına 500 leva gibi komik ve çok yetersiz para götürme sınırı konulmuştur. Bu da şu demektir. 30-40 yıllık birikimle bankada 50 000 levası olan 4 kişilik bir aile bu paranın sadece 2 000 levasını Türkiye'ye getirebilir, geri kalan 48 000 levası 1-2 hafta gibi çok kısa bir sürede ya harcaması gerekir (harcama yapılacak değerli mal pazarda zaten kalmamıştı) ya da bu parayı Türkiye'ye gidemeyen yakınlarına veya akrabalarına hediye etmek zorundaydı. Böylece milyonlarca levalık kişisel birikim Bulgar bankalarında çekilmeden veya kullanılmadan devlete bırakılmıştır. Yine soydaşlara ait olan milyonlarca leva sınırda Bulgar güvenlik güçleri tarafından gizlendiği yerlerde bulunmuş ve sınır yetkilileri bu paralara el koymuşlardır. Binlerce ailenin alın teri ile ömür boyu kazandıkları birikimler 1-2 haftada çarçur olmuştur.²¹

3. BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN 1989 GÖÇÜNÜN SONUÇLARI VE YANSIMALARI

Bulgaristan Türklerinin 1989 yılında Türkiye'ye başlattıkları kitlesel göçün başlıca sonuçları ve etkileri büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Her şeyden önce Bulgaristan'daki Türk ve Müslüman varlığı kan kaybetmiştir. 1989-1992 döneminde Türkiye'ye göç edip bu ülkede kalıcı olan ve Türk vatandaşlığına geçen soydaşlarımızın sayısı yaklaşık 350 000'dir (Tablo 1). 1993-2000 döneminde Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden ve Türk vatandaşlığına geçen soydaşlarımızın sayısının ise 250 000'i aştığı tahmin edilmektedir. Bir başka deyişle 1989-2000 döneminde Bulgaristan'daki Türk beşeri varlığı yaklaşık 600 000 kişi azalmıştır.

²⁰ Bu tespitler ve yorumlar yazarın Bulgaristan yaşantısındaki kendi gözlemlerine dayanmaktadır.

²¹ Bu tespitler ve yorumlar yazarın Bulgaristan yaşantısındaki kendi gözlemlerine dayanmaktadır.

SİYASİ COĞRAFYA IŞIĞINDA BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN
1989 YILINDAKİ ZORUNLU GÖÇÜ

Tablo 1: 1992 Nüfus Sayımı Verilerine Göre Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Eden Türklerin Cinsiyetlere Göre Dağılımı²²

Yıllar	Toplam	Kadın	Erkek
1989	218 000	111 568	106 432
1990	71 195	31 326	39 869
1991	32 164	13 900	18 264
1992	23 490	10 336	13 154
Toplam	344 849	167 130	177 719

Burada altı çizilmesi gereken önemli bir ayrıntıyı belirtmekte yarar vardır. 1989-1990 dönemindeki soydaş göçlerinin temelinde etnik ve siyasal nedenler ön planda iken 1991-2000 arasındaki göçlerin asıl nedeni geçim sıkıntısı, işsizlik, yani ekonomik etmenlerdir. 1990 yılında Bulgaristan'daki Türklerin temel sosyal ve kültürel azınlık hakları tanınmış olmasına rağmen sosyalizimden kapitalizme sancılı bir geçiş döneminde bu ülkedeki derin ekonomik kriz herkesten önce Türk, Pomak, Tatar gibi Müslüman azınlıkları etkilemiş ve kökten sarsmıştır. Bir kısım Müslüman azınlıklar Almanya, İspanya, Hollanda, Fransa gibi Batı Avrupa ülkelerine göç ederken, önemli bir bölümü de Türkiye'ye göç etmiştir. Göç eden kişilerin Türkiye'deki akrabalara ve yardım görecek yakınlarla sahip olmaları göçün hangi yörelere ve kentlere doğru olacağını belirlemede büyük bir etken olmuştur. Böylece Bursa'da akrabaları olanlar Bursa'ya, İzmir'de akrabaları olanlar da İzmir'e yerleşmişlerdir.

1989 yılındaki kitlesel etnik göçün Bulgaristan ekonomisine faturası çok ağır olmuştur. Deliorman, Gerlovo, Dobruca, Trakya ve Rodop bölgelerinde yüzlerce köy ve kasaba ya tamamen boşaltılmış ya da büyük ölçüde nüfus kaybetmiştir. Yüzlerce hektar tarım arazisi ekilmeden, dikilmeden, sürülmeden veya tarım ürünleri toplanmadan kaderine terk edilmiştir. Fabrikaların, inşaat alanlarının, maden ocaklarının, tütün tarlalarının, hayvan mandıralarının büyük bir kısmı, yeri kısa zamanda asla doldurulamayacak değerli işçilerini kaybetmiştir. Bu duruma çare arayan Bulgar yöneticileri başka ülkelere işçi getirme yoluna dahi başvurmuşlardır. Şumen gibi bazı yörelerde tarım kooperatiflerinde çalışmak üzere Rusya'dan işçi aileler getirilip Türklerin evlerine yerleştirilmiştir. Böylece hem Türklerin evlerine el koyan devlet, Türklerin yoğun olduğu yörelerde Rusları getirerek etno-demografik değişim politikalarını uygulamaya koymuş, hem de tarımdaki istihdam sorununu bir nebze olsun çözmeye çalışmıştır. Ne var ki çok kısa bir süre sonra Ruslar'da bu bölgeleri terk edip ülkelerine geri dönmeyi yeğlemişlerdir.²³

Bu konuda basit bir örnek vermek faydalı olacaktır. Bulgaristan Devleti Arşiv kaynaklarından alınan bilgilere göre 20 Temmuz 1989 tarihinde, yani göçün en yoğun olduğu dönemde, ekonomi ve üretim alanlarının farklı kollarında toplam 171 827 kişi bir mazaret göstermeden işe gitmemişlerdir. Bu dönemde çalışanların büyük bölümü Türk kökenli olmak üzere; sanayi sektöründe 62 323, inşaat sektöründe 19 497, tarım sektöründe 66 103 ve diğer sektörlerden 23 904 kişi işe gitmemiştir. Bu büyük ekonomik kaybı hafifletmek için Türklerin yoğun olduğu yörelere, Bulgarlar arasından 42 500 işçi ek kontenjan olarak gönderilmiştir. Sadece tarım ve sanayi sektörlerinde çalışmak üzere 54 000 üniversite öğrencisi ek kontenjan olarak göçten etkilenen yörelere yerleştirilmiştir (Baeva ve Kalinova, 2009: 572).

²² Zlatanova, V. (2005) "Vanşnata Migratsiya v Perioda na Prehod v Balgariya i Sotsialni Posledstviya", Evropeyskoto Badeşte na Balgariya i Razvitiето na Naselenieto, Sofya: Tsentar Za İzsledvane na Naselenieto pri BAN, s. 279

²³ Bu yorumlar yazarın Bulgaristan yaşantısındaki kendi gözlemlerine dayanmaktadır.

Göç paranoyası ile gelişen tüm bu olumsuz gelişmeler, etnik Bulgarlar ile etnik Türkler arasında sürtüşmelere, kıskançlıklara, hoşgörüsüzlüklere hatta kavgalara neden olmuştur. Bu konuda birkaç örnek vermekte yarar vardır:²⁴

- *Bankalardan kendi birikimlerini çekmeye çalışan Türkler, bunun doğal hakları olduklarını düşünürken, Bulgarlar buna “devleti soydular”, “bankaları batırdılar, ekonomimizi çökerttiler”, “bankalarda para bırakmayıp her şeyi yağmaladılar”, “bizler onlara çok yatırım yaptık ve çok destekledik, oysa onlar bize ihanet ettiler” sözleri ile Türkleri eleştirmişlerdir.*²⁵
- *Devlete ait mağazalarda yoğun alışveriş yapan Türkler de benzer eleştirilere maruz kalmışlardır. Mağazaların boşaltılmasından, yok olan temel mallardan, bazı ürünlerin zamlanmasından yine ülkeyi terk eden Türkler sorumlu tutulmuştur. Türklerin gidişi etnik Bulgarların bir çoğu tarafından Bulgar ulusuna, sosyalist sisteme, BKP'ye ve vatana ihanet olarak algılanmıştır.*
- *Bitkisel üretim ve hayvancılık sektörlerinin işsiz kalması, binlerce ton tarım ürününün toplanmadan tarlalarda çürümeye terk edilmesi Bulgar yöneticileri çaresiz bırakmıştır. O güne kadar asla tarım işlerinde çalışmayan öğretmen, doktor, mühendis, hemşire, subay, memur vb. kişiler seferberlik ilan edildiğinden dolayı tarlalarda çalıştırılmışlar ve bu olay, Bulgarların Türklere karşı olan nefretini daha da artırmıştır.*
- *Olası korkunç ekonomik zararları öngören yetkililer, tarımdaki istihdam sorununu çözmek için tarım seferberliği düzenlemişlerdir. Böylece gençlerden yaşlılara, işçilerden memurlara, öğrencilerden emeklilere kadar, tüm kesimdeki vatandaşlar çöken ülke ekonomisini kurtarmak için seferber olmuştur. Özellikle üniversite öğrencilerine tarlalarda kalan mahsullerin toplanmasında çok büyük görev düşmüştür. Masa başı rahat işlerde çalışmaya alışık olan etnik Bulgarlar bu zorunlu “tarlada çalışma görevlerini” öfke ve isyanla karşılamışlardır. Bu öfke ülkelerini terk eden etnik Türklere karşı tepki ve nefreti daha da artırmış ve iki toplum arasındaki soğuk ilişkilerin daha da gerilmesine neden olmuştur. Bu yüzden 1989 göçünün en önemli sonuçlarından birisi ülkedeki etnik barışın daha da bozulması olmuştur.*

Diğer yandan üç aydan kısa bir süre içinde 300 000'den fazla soydaşımızın Türkiye'ye gelip yerleşmesi Türkiye'yi hazırlıksız yakalayıp, hem ülke ekonomisini, hem hükümeti, hem de Türk ulusunu zor durumda bırakmıştır. Bursa, İzmir, Tekirdağ, Çorlu gibi yoğun soydaş göçü alan kentlerde ev ve arsa fiyatları hızla yükselmiş, kiralık evler çabucak tükenmiş, işyerlerinde ve fabrikalarda Rumeli Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında istihdam rekabeti başlamıştır. 1980'li yıllarda kendi sosyal ve ekonomik sorunlarını çözememiş olan Türkiye, şimdi büyük ve çaresiz bir göçmen kitlesinin de sorunlarını çözmek zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Umutla gelen, Türk ulusuna ve Türkiye hükümetine güvenen, Anadolu özlemi ile yanıp tutuşan binlerce çaresiz soydaşa sırt çevirilemez, sorun görmezden gelinemez, kucak açmak ve acıları paylaşmak adeta kaçınılmaz olmuştur.

Bu arada sınır kapılarında âdeta bir insanlık dramı yaşanmıştır. Sadece iki bavul ile gelen aileler de vardır, bütün ev eşyasını getirip at arabasını bile sınırdan sokanlar da. Bulgar yöneticilerinin baskısı ile 24 saat içinde evini terk edip, hiçbir mal veya eşya

²⁴ Bu yorumlar yazarın Bulgaristan yaşantısındaki kendi gözlemlerine dayanmaktadır.

²⁵ Bu bilgileri desteklemek için bakınız Bulgaristan Devlet Arşivlerine: Baeva, İ. ve Kalinova, E. (2009) *Vazroditelniyat Protse, Balgarskata Darjava i Balgarskite Turtsi, Tom 1*, Darjavna Agentsiya Arhivi, Sofya: Peçat “Multiprint OOD”, s. 556-557

SİYASİ COĞRAFYA IŞIĞINDA BULGARİSTAN TÜRKLERİNİN 1989 YILINDAKİ ZORUNLU GÖÇÜ

alamadan göç etmek zorunda olan aileler de vardı, bütün mallarını satmayı başaran da. Türkiye’de akrabalarından destek görenler de vardı, hiç akrabası olmayan ve kimseye derdini anlatamayan, kimsenin yanına sığınamayanlar da. Parçalanmış aileler ve akrabalar da vardı, tüm sülalesini komşuları ile birlikte getirenler de. Bu dönemde askeri görevini yapmakta olduğundan dolayı, Türkiye’ye resmi yollardan gelemeyen birçok Türk, görev yaptıkları askeri birliklerden firar ederek veya ailelerinin desteği ile kaçak yollardan Türkiye’ye giriş yapmayı denemiştir.

Kapıkule’den giriş yapan soydaşlarımız kime başvurmaları gerektiğini bilmedikleri gibi, nereye yerleşmeleri gerektiğini, nerede çalışabileceklerini, çocuklarını nerede okutacaklarını da bilmiyorlardı. Kısacası, Türkiye’ye ayak basan soydaşlar uzun vadeli gelecek planlarından yoksundular. Büyük umutlarla belirsizlikler denizine kendilerini atmışlardı. İsmet Sever adlı soydaşın sınır kapısında edindiği gözlemler bu konuda tabloyu tamamlamaya yardımcı olabilir (Gruev ve Kalyonski, 2008):

“Edirne garında çok uzun bir zaman beklemek zorunda kaldım. Garın basamakları, kapıları, duvarları her tarafı küçük küçük notlarla, ilânlarla ve mektuplarla kaplıydı. Bu not ve mektuplarla parçalanmış aileler birbirlerini bulmaya çalışıyorlardı, baba oğluna, kardeş kardeşe, kızı babasına, torun dedesine nerede olduğunu, nereye gidip yerleştiğini bildiriyordu. “Oğlum biz Bursa’ya halanın yanına yerleşmeye gidiyoruz.”, “Kızım biz Kırklareli’ndeki dayının yanındayız. Bizi ararsan orada bulursun.” vb. Hayatım boyunca unutamayacağım bir manzara geliyor gözlerimin önüne. Yaşlı bir kadın basamaklar üzerine oturmuş, çocuk gibi hıçkıra hıçkıra ağlıyordu..... Neden ağladığını sorduğumda, apar topar evini terk ederken, ahırdaki kuzuları susuz, aç ve sahipsiz bıraktığını söyledi. Kuzuları için ağlıyordu, onlara üzülüyordu..... Hayvanlarını komşusuna vermeye bile zamanı kalmamıştı çaresiz soydaş kadınun...”

Dayısını arayan kızlar, amcasının yanına sığınan oğlanlar, birbirinden ayrılıp kopan kardeşler, kuzuları için ağlayan nineler, üzüm bağlarını özleyen dedeler, sütten kesilen bebekler, kışladan kaçan askerler, sözlüsünü terk eden damat adayları, okuldaki arkadaşlarını özleyen çocuklar ve daha yüzlercesi, binlercesi. Her biri ayrı bir yaşam kesiti, her biri ayrı bir geçmiş, her biri ayrı bir trajedi, her biri ayrı bir yazgı, her biri ayrı bir göç hikayesi. Aslında hem Bulgar hem de Türk yetkililer böylesine büyük çaplı bir kitlesel göç olacağını tahmin etmemişlerdi. Bulgarlar yüz binlerce Türkün ülkelerini bu denli hızla terk ettiklerinden şok içindeydiler, Türk hükümeti ise gelen soydaşların konut, eğitim ve iş bulma sorunları ile yüzleşip çözüm arayışları kaygısı içindeydi. Hem göç veren, hem de göç alan ülke büyük risk ve zorluklarla karşı karşıya bırakılmıştı.²⁶

1989 göçünün en önemli sonuçlarından biri de o zamana kadar ülkede Türk olmadığını iddia eden Bulgar yöneticilerin, bu tarihten sonra ülkede Türk topluluğun var olduğunu

²⁶ 1989 yılında Türkiye’ye gelen soydaş göçleri ve Türkiye Cumhuriyeti’nin bu konuda izlediği politikalar ile ilgili bakınız:

- Dayıoğlu, A. (2005) *Toplama Kampından Meclis’e. Bulgaristan’da Türk ve Müslüman Azınlığı*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Şimşir, B. (2009) *Bulgaristan Türkleri (1878-2008)* Genişletilmiş İkinci Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi
- Şimşir, B. (1985) *Türk Basımında Bulgaristan Türkleri. Zorla Ad Değiştirme Sorunu. Ocak-Nisan 1985*. Ankara: Başbakanlık Basın – Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü
- Gruev, M. ve Kalyonski, A. (2008) *Vazroditelniyat Protsets. Müsülmanskite Obştnosti i Komunistiçeskiyat Rejim: Politiki, Reaktsii i Posleditsi*, Sofya: İnstitut za İzsledvane na Blizkoto Minalo, İzdateltsvo “SİELA”

kabul etmiş olmalarıdır. Parti yayın organlarında ve medyada Türk topluluğundan hala “Balgari Müslümanı” (Müslüman Bulgarlar) ve “Balgari s Vazstanoveni İmena” (İsimleri Yenilenmiş Bulgarlar) olarak söz edilse de BKP Merkez Komitesi ve Hükümet yetkililerinin toplantılarında Türk topluluğu terimi yavaş yavaş kullanılmaya başlanmıştır. Örneğin 15 Haziran 1989 tarihinde yurtdışı pasaportlarının tartışıldığı bir parti toplantısında Dışişleri Bakanı Petar Mladenov şunu belirtmiştir (Baeva ve Kalinova, 2009: 535-536):

“Bulgaristan’da Türk topluluğu var mıdır? Bence bu konuda artık gereksiz tartışma yapılmaması gerekir. Bulgaristan’da Ermeni, Rus, Fransız, Amerikalı olduğu gibi Türk te vardır. Ama bunların siyasal ve hukuksal anlamda azınlık olup olmamaları başka bir konudur. Yoldaşlar, dünyada hiçbir ülke Bulgaristan’da Türk olmadığını kabul etmemektedir. Herkes, beş asırlık Osmanlı egemenliğinden sonra nasıl oldu da bu ülkede hiç Türk kalmadı sorusunu sormaktadır. Yüzleşmemiz gereken yalın gerçekler bunlardır.”

Sonuç olarak 1989 göçü sözde var olmayan Türklerin var olduklarını kanıtladı, sözde olmayan azınlık haklarını su yüzüne çıkardı, Bulgaristan’da sözde var olmayan azınlık sorununun var olduğunu kanıtladı. Bu tarihi göç Rumeli ve Anadolu Türklerinin kucaklaşmasını sağladı, kapalı yüksek hükümet kapılarının arkasında Türk olarak kabul edilenlerin sözde değil gerçek Türk olduklarını gösterdi. İdeolojilerle, sözlü propagandalarla, hükümet baskılarıyla, parti kararlarıyla bir milletin yok edilemeyeceğini; bir kültürün, bir topluluğun, bir Müslüman azınlığın yok sayılamayacağını gösterdi. Böylece 1989 göçü BKP’nin soya dönüş politikalarında geri adım atmalarına neden olduğu gibi, Bulgaristan hükümetinin azınlık yaklaşımlarının da kökten sorgulanmasına ve revize edilmesine yol açtı.

Fakat Türkiye’nin tüm çabalarına rağmen maalesef Bulgaristan ile Türkiye arasında kapsamlı bir göç anlaşması imzalanamamış ve Bulgaristan Türklerinin sosyal hakları korunamamıştır. Bulgaristan binlerce kişiyi kısa sürede sınır dışı ederek Türkiye’yi zor durumda bırakmayı hedeflemiş ve büyük ölçüde de başarılı olmuştur. Gelen binlerce kişiye konut, sağlık, eğitim ve iş bulmada zorlanan Türkiye hükümeti, 22 Ağustos 1989 tarihinde Bulgaristan ile olan sınır kapılarını kapatmış ve bu tarihten sonra vize uygulamasına geçmiştir (Baeva ve Kalinova, 2009: 535-536).

Bu arada vize uygulamasından sonra da soydaşlarımızın Türkiye’ye göçü dalga dalga devam etmiştir. Fakat bu göçün bir de tersi, yani tekrar Bulgaristan’a geri dönüşü yaşanmıştır. Sınır kapısında giriş yapan aileler Türkiye’ye geldiklerinde sevinç gösterileri ile mutluluğunu ifade ederken, bazılarının Jivkov rejimine geri dönmesi hem Anadolu Türkleri arasında, hem de Bulgaristan Türkleri arasında büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Şimşir’e göre 1989 – 1990 döneminde, yani Haziran 1989’dan Mayıs 1990’a kadar Bulgaristan’a geri dönen soydaşlarımızın toplam sayısı 133 272’dir (Şimşir, 2009). Valeri Stoyanov’a göre ise göçün başlama tarihinden 10 Eylül 1989’a kadar 154 927 Türk (yani tüm soydaşların %42’si) Bulgaristan’a geri dönmüştür. Stoyanov, geri dönmeyip Türkiye’de kalanların sayısının ise 214 902 olduğunu iddia etmiştir. Böylece, Bulgaristan’da yaşamlarını sürdüren Bulgaristan Türklerinin sayısı yaklaşık %25 azalmıştır (Stoyanov, 1997: 214). Sonuç olarak bu göçün en önemli sonuçlarından birisi Balkanlardaki Türk varlığının güç kaybetmesi ve özellikle de Bulgaristan’daki Türklerin hem nitel hem de nicel olarak zayıflamasıdır.

KAYNAKLAR

- ASENOV, B., 1996, Vazroditelniyat Protse i Darjavna Sigurnost, İzdatelstvo "GEYA-İNF", Sofya.
- ATASOY, E., 2007, "Postsosyalist Dönemde Bulgaristan'da Yaşanan Demografik Kriz ve Yansımaları", Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 8, Sayı 12, Bursa, s. 1-24
- ATASOY, E., 2007, "Dinler Coğrafyası Işığında Bulgaristan'daki Dinsel Topluluklar", Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt: VII, Sayı: 2, İzmir, s. 57-76
- ATASOY, E., 2010, "Göçler Coğrafyası", Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya, Editör: Prof. Dr. Cemalettin Şahin, Gündüz Eğitim Yayıncılık, Ankara.
- ATASOY, E., 2010, Beşeri ve Kültür Coğrafyası Işığında Bulgaristan, MKM Yayınları, Bursa.
- BAEVA, İ. ve KALİNOVA, E., 2009, Vazroditelniyat Protse, Balgarskata Darjava i Balgarskite Turtsi, Tom 1, Darjavna Agentsiya Arhivi, Peçat "Multiprint OOD", Sofya.
- DAYIOĞLU, A., 2005, Toplama Kampından Meclis'e. Bulgaristan'da Türk ve Müslüman Azınlığı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- GREKOVA, M., 1998, Vsekidnevni Predstavi za Maltsinstvo, Obştnosti i İdentiçnosti v Balgariya, İzdatelstvo Petekston, Sofya.
- GREKOVA, M., 2001, Maltsinstvo: Sotsialno Konstruirane i Prejiviyavane, İzdatelska Kaşta "Publishing House", Sofya.
- GRUEV, M. ve KALYONSKİ, A., 2008, Vazroditelniyat Protse. Müsülmanskite Obştnosti i Komunistiçeskiyat Rejim: Politiki, Reaktsii i Posleditsi, İnstitut za İzsledvane na Blizkoto Minalo, İzdatelstvo "SIELA", Sofya.
- JELYAZKOVA, A., 1998, "Turtsi", Obştnosti i İdentiçnosti v Balgariya, İzdatelstvo Petekston, Sofya.
- KANEV, K., 1998, "Zakonodatelstva i Politika Kam Etniçeskite i Religioznite Maltsinstva v Balgariya", Obştnosti i İdentiçnosti v Balgariya, İzdatelstvo Petekston, Sofya.
- KARAMİHOVA, M., 2003, Da Jiveeş Tam, da se Sanuvaş Tuk. Emigratsionni Protse i v Naçaloto na XXI Vek, Mejdunaroden Tsentar za İzsledvane na Maltsinstvata i Kulturnite Vzaimootnoşeniya, IMIR, Sofya.
- KARPAT, K., 2004, Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- KRASTEVA, A., 1998, "Etniçnost", Obştnosti i İdentiçnosti v Balgariya, İzdatelstvo Petekston, Sofya.
- MAEVA, M., 2006, Balgarskite Turtsi Preselnitsi v Republika Balgariya, Kultura i İdentiçnost, Mejdunaroden Tsentar za İzsledvane na Maltsinstvata i Kulturnite Vzaimootnoşeniya, IMIR, Sofya.
- STOYANOV, V., 1997, Turskoto Naselenie v Balgariya Mejdü Polüsitate na Etniçeskata Politika, İzdatelstvo "Lik", Sofya.

ŞİMŞİR, B., 1985, Türk Basınında Bulgaristan Türkleri. Zorla Ad Değişirme Sorunu. Ocak-Nisan 1985. Başbakanlık Basın – Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.

ŞİMŞİR, B., 2009, Bulgaristan Türkleri (1878-2008), Bilgi Yayınevi, Ankara.

TÜMERTEKİN, E. ve ÖZGÜÇ, N., 1998, Beşeri Coğrafya. İnsan. Kültür. Mekân, Çantay Kitabevi, İstanbul.

ZAGOROV, O., 1993, Vazroditelniyat Protsets. Teza. Antiteza. Otritsanie na Otritsanieto, İzdatelstvo ne e Spomenato, Sofya.

ZLATANOVA, V., 2005, “Vanshnata Migratsiya v Perioda na Prehod v Bulgariya i Sotsialni Posledstviya”, Sofya: Evropeyskoto Badeshte na Bulgariya i Razvitiето na Naseleniето, Tsentar za İzsledvane na Naseleniето pri Balgarskata Akademiya na Naukite, Sofya, s. 277-289